

Zenobia van Palmyra

ZENOBIAREEKS

Onder redactie van Raphael Hunsucker, Willemijn Waal en Johan Weststeijn

Reeds verschenen

- Zenobia van Palmyra. Vorstin tussen Europese en Arabische traditie.* Redactie Diederik Burgersdijk. (2018)
- 1 *Alexander en Darius. De Macedoniër in de spiegel van het Nabije Oosten.* (2013)
 - 2 Henk Singor, *Sicilië in de Oudheid. De Griekse periode.* (2013)
 - 3 *Dodenlijst. Appianus en Cassius Dio over het bloedige verleden van keizer Augustus.* Vertaling Willem van Maanen & Marco Poelwijk. (2014)
 - 4 *Philostratos. Schilderijen & Sofisten. Kunst, ekphrasis en retorica in de klassieke oudheid.* Vertaling Peter Burgersdijk. (2015)
 - 5 *Het verhaal van Apollonius. Historia Apollonii Regis Tyri.* Vertaling Vincent Hunink, inleiding door Diederik Burgersdijk. (2018)

Zenobia van Palmyra

Vorstin tussen Europese en Arabische traditie

Verloren
Hilversum
2018

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van de Stichting Zenobia

Deze bundel is een heruitgave van een eerder verschenen themanummer van *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur* (2008), ISBN 978-90-284-2256-8 / nur 324 / ISSN 1384-105-x (redactie: Diederik Burgersdijk), met toestemming van de uitgever en de auteurs.

In deze heruitgave zijn de twee stukken die niet binnen het thema 'Zenobia van Palmyra' vielen niet opgenomen. De artikelen uit 2008 zijn in deze uitgave van een voorwoord van de huidige voorzitter van de Stichting Zenobia en van nieuwe afbeeldingen voorzien.

Redactie van deze heruitgave: Raphael Hunsucker, Evelien Roels, Martje de Vries
Beeldredactie: Paul Kloeg

Op het omslag: Herbert Schmalz (1856-1935), *Queen Zenobia's Last Look upon Palmyra*.

ISBN 978-90-8704-715-3

© 2018 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Robert Koopman, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
<i>Martje de Vries</i>	
Wie is Zenobia? Een inleiding	9
<i>Diederik Burgersdijk</i>	
Zenobia en de vrouwen van Palmyra in archeologisch perspectief	15
<i>Lucinda Dirven</i>	
Bloedwraak, bedrog en koningsmoord. De Zenobianovelle in Tabari's <i>Geschiedenis van profeten en koningen</i>	25
<i>Johan Weststeijn</i>	
Het verliefde visioen. Zenobia in de <i>Historia Augusta</i>	31
<i>Diederik Burgersdijk</i>	
Zenobia in Chaucers <i>Canterbury Tales</i>	41
<i>Wim Lindeboom</i>	
Nederlaag of triomf? Zenobia in de beeldende kunst	49
<i>Eric M. Moormann</i>	
In het keurslijf van een verdwijnende traditie. Zenobia als operaheldin	57
<i>Hein van Eekert</i>	
Zenobia leeft! Moderne Arabische bewerkingen van de Zenobiageschiedenis	63
<i>Robbert Woltering</i>	
Dromen van een visionaire vorstin	69
<i>Judith Weingarten</i>	
Wolfsteef	75
<i>Jan van Aken</i>	
Auteurs	85

Voorwoord

Deze bundel, ‘Zenobia van Palmyra. Vorstin tussen Europese en Arabische traditie’, nu verschenen in de Zenobiareeks bij Uitgeverij Verloren, bestond al vóóordat de Zenobiareeks in het leven werd geroepen. De eerste uitgave van deze artikelen was in een gelijknamig themanummer van *Armada. Tijdschrift voor wereldliteratuur*, veertiende jaargang, nr. 53 uit december 2008. De bijdragen aan dit themanummer waren deels het resultaat van het eerste Zenobiacongres in mei 2008, ‘Zenobia, vorstin tussen Oost en West’, dat leidde tot de oprichting van de Stichting in datzelfde jaar. Dit *Armada*-themanummer is reeds lang uitverkocht, en het tijdschrift *Armada* bestaat nu nog slechts in digitale vorm.

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Stichting Zenobia in 2018 presenteert de Stichting de bundel artikelen over haar naamgeefster in deze heruitgave bij Uitgeverij Verloren. De heruitgave van het metaforische geboortekaartje van de Stichting heeft om die reden nummer nul in de Zenobiareeks. De twee bijdragen van de *Armada* die niet Zenobia van Palmyra tot onderwerp hadden, zijn niet opgenomen in deze bundel.

Naast de artikelen is ook de originele inleiding van het themanummer in deze heruitgave opgenomen. Diederik Burgersdijk, de oprichter van de Stichting Zenobia, introduceert daarin de vorstin en schetst op heldere en eloquente wijze de keur aan benaderingen van haar figuur die volgen. De passage over de nog altijd bestaande schoonheid van de ruïnes van Palmyra heeft voor de huidige lezer een wrange bijmaak.

In de afgelopen tien jaar heeft de tijd in Palmyra niet stilgestaan. Tot in 2011 de burgeroorlog uitbrak, was Palmyra de belangrijkste trekpleister van Syrië voor toeristen en wetenschappers. De oude stad dankt een groot deel van haar monumentaliteit aan haar strategische positie, als verbindingsweg en kruispunt tussen Oost en West. Die strategische positie heeft Palmyra nog altijd. In 2013 werd de site toegevoegd aan de rode lijst van UNESCO, voor bedreigd cultureel erfgoed. In de afgelopen drie jaar werd Palmyra tweemaal veroverd door de terreurbeweging IS, en tweemaal heroverd door het Syrische leger. Palmyra was de afgelopen jaren het decor van vele verschrikkelijke verwoestingen: van levens en van cultureel erfgoed.

De waarde die internationaal wordt toegekend aan dat culturele erfgoed van Pal-

myra, maakt de site en haar monumenten tevens kwetsbaar. In Palmyra, en ook in Nineveh, Hatra en Nimrud, werd de vernietiging van levens en oude resten gedocumenteerd en door de terreurbeweging uitgezonden via YouTube. Symbolen van schoonheid en beschaving werden plaatsen om te vernietigen, om geld mee te verdienen, en om aandacht mee te trekken.

Wat er nog over is van de oude stad Palmyra na deze recente tragedies is nog niet met zekerheid te zeggen. Voorlopig lijkt een einde van de onrust in Syrië nog niet in zicht.

De verwoesting van Palmyra inspireerde Izi.TRAVEL, een online platform voor audiotours van steden, musea en andere bezienswaardigheden, om in samenwerking met de Stichting Zenobia een speciale audiotour voor Palmyra te maken. Deze tour stelt mensen in de gelegenheid om een virtuele wandeling te maken door de antieke stad, en geeft beeldmateriaal en informatie in het Engels, Chinees, Russisch en Arabisch, ook over monumenten en tempels die er niet langer staan. Op die manier hoopt Izi.TRAVEL dit erfgoed in ieder geval op een digitale manier te behouden.

De opzettelijke verwoesting van erfgoed is des te meer reden om de waarde daarvan te blijven onderstrepen, de bestudering ervan te bevorderen, en de herinnering eraan te bewaren. Deze heruitgave behandelt de veelzijdige herinnering aan koningin Zenobia, die heerste over een Palmyra in bloei en in conflict, en die precies om de veelzijdigheid van haar herinnering zowel het predicaat intrigerend als ongrijpbaar verdient. Naast naamgeefster is Zenobia een personificatie van de doelstellingen van de Stichting: de interdisciplinaire studie van relaties tussen Oost en West van oudheid tot heden vinden in haar een zeer dankbaar toon- en voorbeeld.

Martje de Vries
Voorzitter Stichting Zenobia

Wie is Zenobia?

Een inleiding

DIEDERIK BURGERSDIJK

Dat Zenobia van Palmyra werkelijk heeft bestaan, is naar maatstaven van menselijk kenvermogen zeker. Maar hoe we een beeld van haar persoon kunnen verkrijgen, is een onzekere kwestie. Haar ruime tegenwoordigheid in de literatuur en kunsten van Europa en Arabië maakt ons zicht op de vorstin uit de derde eeuw n.Chr. alleen maar troebeler. De literaire bronnen uit Europa en Arabië lopen dermate uiteen dat er vrijwel niets gemeenschappelijks in te ontdekken valt. We bezitten munten en inscripties en ook de schitterende ruïnes van de Syrische woestijnstad, die ons bruikbare maar geringe informatie kunnen verschaffen. Overigens is een beruchte valkuil voor ieder die zich met haar bezighoudt het bestaan van een oudere Zenobia, vorstin van Armenië uit de eerste eeuw n.Chr., die vooral in beeldende kunst, (toneel)literatuur en opera een rijke receptie ten deel is gevallen.

Deze bundel biedt een keur aan benaderingen van de intrigerende vorstin van het machtig rijk van Palmyra, een oase gelegen aan de handelsroute tussen de Eufraat en de Middellandse Zee. Waar de historische Zenobia zwijgt, laten kenners in verschillende disciplines de bronnen spreken. Want hoezeer zij ook aan ieders waarneming weet te ontsnappen, ze blijkt al eeuwen een vruchtbare inspiratiebron voor kunst en wetenschap.

Wie Zenobia wil leren kennen door bestudering van de gemeenschappelijke elementen in Europese en Arabische literatuur die aan haar is gewijd, komt bedrogen uit. In dat geval kan slechts gezegd worden dat Zenobia (in het Arabisch Al-Zabba) familie geweest is van de succesvolle Palmyreense leider Odaenathus (een latinisering van Udayna), en dat zij haar stad enige tijd verdedigde tegen invallen van buitenlandse volken. Zij had een zoon (Arabisch Wab-allath, Latijn Vaballathus) en beschikte over raadgevers. Haar regering sprak tot de verbeelding van omliggende volken, maar kwam vroegtijdig ten einde, wat uiteindelijk leidde tot verwoesting van de stad. Dat is dramatisch, maar veel kennis over de vorstin levert het niet op. Daarom staan de bijdragen van de classicus (Diederik Burgersdijk) en de arabist (Johan Weststeijn) diametraal tegenover elkaar: waar de Grieks-Latijnse bronnen de Romeinen een einde laten maken aan Zenobia en haar heerschappij, zijn het in de Arabische literatuur interne stammentwisten die haar ten val brengen. In de westerse bronnen is Zenobia echtgenote en in de oosterse afstammeling

Munt met (*recto*) het opschrift: *Zenobia Augusta* met diadeem en buste op halve maan. *Verso*: *Iuno regina* met *patera* (offerschaal), scepter, pauw en ster (met toestemming van wildwinds.com, ex CNG Coins, auction 103, Lot 878, Sept. 2016).

van Odaenathus. De overleveringen in de anonieme *Historia Augusta* ('Keizergeschiedenis', kortweg *HA*) uit de late vierde eeuw n.Chr. en de tiende-eeuwse *Geschiedenis van profeten en koningen* door Tabari zijn complementair noch compatibel. Toch gaan de bronnen terug op een historische persoon, die in de verschillende literaturen zeer uiteenlopende recepties heeft gekregen.

Een geheel andere benadering, namelijk op basis van materiële bronnen, biedt historica en archeoloog Lucinda Dirven. Zij schetst een beeld van de stad Palmyra, waar beeldhouwkunst en inscripties een belangrijke plaats innamen, en laat zien dat de positie van Zenobia zoals wij die kennen uit de historiografische literatuur hoogst uitzonderlijk is. De vraag rijst of de kort regerende koningin niet door latere auteurs proporties zijn toegedicht die haar historisch niet toekomen.

Dat toont welk een hoge vlucht de verbeelding rond de historische Zenobia aan weerszijden van de Bosporus heeft genomen. In drie bijdragen wordt de enorme populariteit die Zenobia ten deel is gevallen in het Westen behandeld: anglist Wim Lindeboom toont hoe kort na de herontdekking van de *HA* door Petrarca (zie de vertaling van Ike Cialona in de bijdrage van Burgersdijk) Zenobia via Boccaccio doordrong naar Engeland in de werken van Chaucer. Archeoloog Eric Moormann en muziekjournalist Hein van Eekert behandelen respectievelijk Zenobia in de kunst en in de muziek in later eeuwen. De opera *Aureliano in Palmira*, een jeugdwerk van Rossini, is wellicht de bekendste uiting van belangstelling voor Zenobia in de muziek – en dat verschillende fragmenten in het rijke oeuvre van Rossini in de verrassendste variaties terug te vinden zijn, is opnieuw een groot tribuut aan de onbekende vorstin. Eric Moormann doet een verrassende vondst: op een van de bekendere representaties van Zenobia bij de onbekende schilder Herbert Schmalz (zie omslag) blijkt de koningin tegen een bijzondere achtergrond geportretteerd te zijn.

De receptie van Zenobia in de Arabische wereld wordt belicht door arabist Robert Woltering. De veelheid aan benaderingen (literair, politiek, artistiek) daar is

verrassend, vooral wanneer Zenobia in het ene geval optreedt als marxistisch vrijheidsstrijdster en in een ander geval als musicalster. Soms wordt zij gevierd als een pan-Arabische heldin, dan weer als voorvechtster van de Syrisch-nationale belangen. Maar één zaak blijft hoogst opmerkelijk: in de literatuur is de westerse traditie maatgevend. In een tijd van westerse hegemonie over het Midden-Oosten speelde de opleiding van de Arabische intelligentsia hierbij een belangrijke rol; in de postkoloniale periode spreekt het beeld van de vorstin die het opnam tegen een machtig volk als de Romeinen het meest tot de verbeelding.

Dat Zenobia in deze bundel figureert als *trait-d'union* tussen verschillende literaturen, tijden en vakgebieden is te danken aan een recente opleving van Zenobia-studies in Nederland, die op 24 mei 2008 bestendigd werd met het congres *Zenobia, vorstin tussen Oost en West*. Een deel van de hier gepresenteerde essays is gebaseerd op de voordrachten die daar werden gehouden. De ontwikkeling past in een internationale trend, die bepaald wordt door een aanzwellende stroom van uitgaven omtrent Zenobia. Haar naam heeft zich sinds 1989 in het Nederlandse collectieve geheugen genesteld na verschijning van het encyclopedische boek *Van Alexandros tot Zenobia* van E.M. Moormann en W. Uitterhoeve. Daarnaast verscheen een belangwekkende catalogus bij de grote Parijse overzichtstentoonstelling in 2001 *Moi, Zénobie. Reine de Palmyre*. In 2008 was in Brussel de tentoonstelling *Van Gilgamesj tot Zenobia* te zien, over het antieke Oosten tot de val van Palmyra in 272, waarbij een catalogus verscheen: *Kunstschaten uit het oude Nabije Oosten en Iran. Van Gilgamesj tot Zenobia*, Brussel 2007. In het boek *Bejubeld en verguisd. Helden en heldinnen in de oudheid* van historicus Fik Meijer is een hoofdstuk gewijd aan Zenobia. Het is slechts een greep uit een grote verzameling, waarvan een deel in de bibliografieën bij de essays te vinden is.

Zenobia's roem wordt voorts bepaald door de nog altijd bestaande schoonheid van Palmyra in de vorm van uitgebreide ruïnes van gebouwen die eens hebben uitgeblonken in monumentaliteit. In de laatste twee eeuwen voor de val van Zenobia genoot Palmyra een status aparte binnen het Romeinse Rijk, als kolonie met vrijdom van belastingen, die de economische positie aanzienlijk heeft bevoordeeld. Voor toeristische en wetenschappelijke doeleinden is Palmyra nog altijd een gewilde bestemming. Voor binnenlands gebruik is het vooral bekend van de grote staatsgevangenis (*Armada* 35, juli 2004: 'Rond Eufraat en Tigris. Literatuur uit het Midden-Oosten'). Hierin spreekt de dissidente dichter Faraj Bayraqdar, die veertien jaar in Syrische gevangenissen doorbracht, in een gesprek met Willem Stoetzer over zijn ervaringen in de Palmyreense cel:

Ik heb ook een keer een vers geschreven over mijn omstandigheden in de woestijngevangenis van Palmyra, waar de enige aanknopingspunten met de buitenwereld worden gevormd door het zand, het geblaat van geiten in de verte, de agressie van veiligheidsmensen gewapend met stokken, kabels en zweepen, en het gevoel van honger, dorst en angst onder een blakende zon. In deze versteende primitieve omstandigheden kon ik alleen maar op de oude manier schrijven, die duizenden jaren teruggaat en reikt tot diep in onze pre-islamitische geschiedenis.

Contact met het verleden is een thema, zo u wilt een ervaring, dat veel schrijvers beroert, van Constant François de Chassebœuf Volney, die in 1791 een hallucinatie tussen de ruïnes van Palmyra over het rijzen en verdwijnen van wereldrijken beschreef, tot de romanière Judith Weingarten, die een door de vorstin zelf ingegeven roman schreef. Zij doet verslag van het bijna dagelijks werk dat zij aan Zenobia wijdt op het internet en hoe zij ertoe kwam haar grote Zenobiaroman (*The Chronicle of Zenobia. The Rebel Queen*, 2006) te schrijven. Een vernieuwing in de Zenobiareceptie wordt in deze bundel geleverd door romancier Jan van Aken, bekend als auteur van *De dwaas van Palmyra* (2003), die in een broeierig verhaal goed gedocumenteerd afrekenet met traditioneel een van de meest beschreven karaktereigenschappen van Zenobia: haar kuisheid.

Voordat de literaire en wetenschappelijke receptie van Zenobia aan het eind van de twintigste eeuw een grote impuls kreeg, waren er al verscheidene testimonia in de moderne kunst en literatuur te vinden. Zo is er uit de jaren dertig te noemen koningin Zenobia van Aquilonia, bijvrouw van Conan de barbaar, in de roman *The Hour of the Dragon* van Robert E. Howard, die een fantasieland tussen Engeland en Frankrijk schiep waarin een fictieve koningin regeerde, die erg veel trekken had van de Palmyreense met haar zeer overvloedig donker haar en opvallende ogen. De animatiefabriek van McFarlane maakte de afgelopen jaren een grote reeks figuren van de Conan-personages, onder wie Zenobia. En in 1959 verscheen de film *Sous le signe de Rome* (of *Nel segno di Roma*), een Italiaans-Franse coproductie van Guido Brignone en Michelangelo Antonioni met Anita Ekberg in de rol van Zenobia en Gino Cervi als Aurelianus. Het blijven aansprekende maar spaarzame voorbeelden van creatieve receptie, die in de recente herleving van de belangstelling voor Zenobia nog wel eens een vervolg kan krijgen.

De vraag is in hoeverre al deze overwegingen en studies, literair, materieel of hallucinatoir, leiden tot een beter beeld van de persoon van Zenobia. Veel meer dan een mens van vlees en bloed blijkt Zenobia een toonbeeld van moed, standvastigheid en deugd. Dat spreekt zowel overwinnaars als overwonnenen aan. Haar leven, dat zich in de bronnenarme derde eeuw n.Chr. afspeelde, bewoog zich tussen verschillende culturen, zoals haar stad vele bevolkingsgroepen herbergde. Geografisch ligt Palmyra dan ook volmaakt centraal tussen Arabische, Perzische, Phoenicische

De ruïnes van Palmyra (Ross Burns/Manar al-Athar).

en Anatolische gebiedsdelen in. Omdat de etniciteit van Zenobia een punt van discussie is, proberen naast Arabieren ook Joden, Perzen, christenen, bedoeïenen en anderen Zenobia in hun cultuurgood op te nemen.

De dapperheid van de vrouw die niemand kent is legendarisch, haar onkreukbaarheid onbetwist, en daarom is zij voor vele artistieke, retorische en politieke doeleinden in te zetten. Door de vergelijking met Cleopatra, wier reputatie door haar erotisch imperialisme schade heeft opgelopen, steekt Zenobia nog schitterender af tegen de grauwte van de Syrische woestijn en de chaos van de derde eeuw. Ondanks haar ongrijpbaarheid bezit Zenobia de aangename eigenschap dat zij niet tot wanhoop leidt, maar eeuwenlang de fascinatie van velen weet op te wekken. Ieder dicht haar het karakter toe dat hem of haar behaagt, maar door de tragische loop van haar leven leent zij zich voor identificatie en bespiegeling. Niemand werd meer vereenzelvigd met het lot van haar stad dan deze vrouw, die Palmyra op het toppunt van zijn bloei in vlammen heeft zien opgaan. Wie is Zenobia? We weten het niet. Meer mythe dan mens, maar wel het meest beminde exemplaar uit de antieke literatuur.

